

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**ВПЛИВ ХАРАКТЕРУ ВЗАЄМОВІДНОСИН З БАТЬКАМИ НА
ПРОЯВИ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти “бакалавр”

Виконала: студентка 4 курсу 431 групи

Спеціальності 053 Психологія

Освітньо-професійної програми: Психологія

Філь Ірина Євгенівна

Керівник к. психол. н. Крупник І.Р.

Рецензент д. психол. н., професор Блинова О.Є.

Херсон – 2020

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА У ПРОБЛЕМАТИЦІ ВЗАЄМОВІДНОСИН ІЗ БАТЬКАМИ	6
1.1. Зарубіжні та вітчизняні концепції агресивної поведінки особистості	6
1.2. Особливості психологічного розвитку дітей молодшого шкільного віку у проблематиці взаємовідносин із батьками	13
1.3. Шляхи профілактики та корекції агресивної поведінки молодшого школяра	17
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРАКТЕРУ ВЗАЄМОВІДНОСИН З БАТЬКАМИ НА ПРОЯВИ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	21
2.1. Опис методів та методик дослідження характеру взаємовідносин з батьками на прояви агресивності молодших школярів та характеристика вибірки	21
2.2. Результати дослідження та аналіз впливу характеру взаємовідносин з батьками на прояви агресивності молодших школярів	27
ВИСНОВКИ	38
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	42
ДОДАТКИ	48

ВСТУП

Актуальність обраної теми. Розкриття поняття агресивності, виникнення цього психічного феномену у філогенезі людства та онтогенезі окремої людини, шляхи корекції є напевно найважливішою проблематикою психологічної та суміжних із нею наук у сучасному світі. Проблеми насильства, що є безумовно формою агресії, у родині, у школі, суспільстві у цілому набуває все більшої актуальності. Проблема дитячої агресії є однією з важливіших у віковій, педагогічній та соціальній психології. Розглядати деструктивні поведінкові реакції особистості доцільно саме в контексті сімейних взаємовідносин, оскільки основні психологічні структури особистості, зразки поведінки у тому числі її копінг – стратегії та типові реакції на конфлікт, життєві уявлення та очікування формуються у родині.

Слід зазначити важливість дослідження проявів агресивності саме у дітей віком від шести до десяти років, тобто молодших школярів, оскільки явище агресивної поведінки у віковому аспекті розглядається у більшості наукових праць від підліткового віку і далі.

Проблемою агресивності, її значенням займалися достатньо ґрунтовно та різнобічно. У руслі психоаналітичної концепції (З. Фрейд, А. Адлер, Е. Фром) та ще раніше у «Теорії інстинктів» У. Мак-Дугалла розумілось, що агресія є вродженою властивістю людини. Агресивна енергія накопичується і постійно потребується її «каналізація» тобто злив, щоб уникнути саморуйнування. Слід зазначити ґрунтовну працю К. Лоренца «Так зване зло» у якій засновник етології висловлював схожі думки стосовно виникнення та реалізації агресії. Агресія на його думку бере свій початок із вродженого інстинкту боротьби за виживання. Інші науковці, зокрема Л. Берковіц, Д. Доллард розглядають агресію у системі «фрустрація – агресія». Агресія не є вродженою і обов'язковою реакцією людини. Але вона може виникнути саме коли виникають перешкоди реалізації значущої діяльності.

Іншої думки притримується А. Бандура, засновник теорії соціального навчання вважає що агресивній поведінці особистість навчається у результаті соціальної взаємодії. С. Розенцвейг теж вважав, що фрустрація не є єдиним фактором виникнення агресивної поведінки. Один із сучасних дослідників соціальної поведінки Р. Сапольскі дотримується подібних тверджень. На його думку ми сприймає дії як агресивні, коли ця поведінка не співпадає із соціальними, загальноприйнятими нормами.

Особливості прояву агресії у різні вікові періоди, зокрема у дітей розглядали: Г. Бреслав, В. Дружинін, Т. Карпінська, О. Кононова, О.Личко, В. Моргун, Г. Паренс, А. Реан, Р. Стауб, І. Фурманов.

Проблеми агресивної поведінки у контексті профілактики та виявлення груп ризику висвітлювали Б. Алмазов, А. Бандура, П. Блонський, К. Бютнер, Ю. Клемберг, З. Хол та інші.

Сім'ю як соціалізуючий інститут досліджували вітчизняні та зарубіжні науковці: А. Адлер, Л. Божович, М. Боришевський, Ф. Райс, А. Реан, Т.Титаренко, З. Фрейд, А. Фрейд, К.Хорні, К.Г. Юнг та інші.

Родину як систему «батьки-діти», її взаємовплив досліджували О. Алмазова, Дж. Боулбі, Г. Варга, Д. Віннікотт, І. Дідук, О. Захаров, Е. Ейдемільер, О. Карабанова, Х. Карстен, І. Крупник, С. Максименко, І. Марковська, В. Сатир, В. Юстицький, Л. Шнейдер, Т. Яблонська.

Метою даної роботи є вивчення впливу взаємовідносин з батьками на прояви агресивності молодших школярів.

Для досягнення мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

1. Теоретично дослідити поняття агресивності у взаємозв'язку із взаємовідносинами у родині.
2. Скласти план емпіричної дослідження та обґрунтувати психодіагностичний інструментарій.
3. Дослідити взаємозв'язок агресивності та характеру взаємовідносин у родині.

Об'єкт дослідження – психологічні особливості агресивності.

Предмет дослідження - вплив характеру взаємовідносин з батьками на прояви агресивності молодших школярів.

Методи дослідження. Для реалізації мети та поставлених завдань, у роботі була використана низка **методів**, а саме: теоретико-методологічний аналіз, систематизація та узагальнення психологічних даних за проблемою дослідження взаємозв'язку взаємодії у родині та агресивності, психодіагностичні методи та методи математико-статистичної обробки даних. До психодіагностичного комплексу увійшли наступні методи: методика «Неіснуюча тварина» М. Друкаревич та тест-малюнок В. Вульфа «Моя сім'я» у модифікації Р. Бернса та С. Кауфмана – «Кінетичний малюнок сім'ї». З метою виявлення статистично значущих результатів, для визначення середніх, мінімальних, максимальних показників у групі, для розробки тестових норм та встановлення взаємозв'язку між явищами що досліджуються застосовано: описова статистика; кореляційний аналіз за Спірменом.

Структура кваліфікаційної роботи: робота складається зі вступу, 2 розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Список використаних джерел містить 59 позицій. Загальна кількість сторінок становить 50, з них основного тексту – 41 сторінка.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА У ПРОБЛЕМАТИЦІ ВЗАЄМОВІДНОСИН ІЗ БАТЬКАМИ

1.1. Зарубіжні та вітчизняні концепції агресивної поведінки особистості.

Агресивність, у більшості наукових праць – розуміється як властивість особистості, як її постійна готовність до агресивної поведінки[24; 51]. У сучасній вітчизняній науці найбільш прийнятним є визначення агресивності Г. Коджаспірової, яка тлумачить це явище як: «цілеспрямовану деструктивну поведінку, що суперечить нормам і правилам існування людей у суспільстві та наносить фізичної шкоди або викликає негативні переживання, продукує стан напруженості, страху, пригніченості» [27]. Але і це визначення не повністю розкриває суть поняття. Так, наприклад, виникає запитання, як визначити, чи було ця поведінка цілеспрямована, чи можливо людина не мала наміру нанести шкоду. Визначний дослідник агресивності Л. Берковіц зазначав що у визначеннях агресії немає одностайної думки та існує плутанина у термінології [5; 8; 35]. При цьому слід розмежовувати поняття агресії, агресивності та агресивної поведінки. Агресивність частіше розглядається як стійка риса особистості, готовність до агресії, хоча може розглядатись і як ситуативна риса. Агресивна поведінка, агресія це є прояв агресивності яка може виявлятися у різних видах та формах. При цьому термін агресія використовують і як характеристику тимчасового стану психіки людини, її емоційної сфери, хоча, як правило, це поняття розглядають як безпосередньо прояв агресивності [17; 31].

Існує велика кількість концепцій пояснення феномену агресивності. Розглянемо найбільш впливові з них.

Психоаналітичний напрямок. Як вважав засновник психоаналізу З. Фрейд, агресія є результатом дії одного з двох головних інстинктів

«танатоса», інстинкту руйнування. Тому агресія є природно, неминучою та потребує виходу назовні. Шлях для пертворення деструктивної агресії у конструктивну – катарсис [26; 35; 55]. Його учень, А. Адлер ввів поняття – агресивний мотив, який превалює у поведінці, підбурює до суперництва. Але це є, на його думку, позитивним чинником що дає особистості сили до активного життя [14; 31].

Першу класифікацію агресивної поведінки було запропоновано Е. Фромом. Вчений виділяв доброякісну та злоякісну агресію. Доброякісна – це реакція на небезпеку, вона є вітальною, швидко припиняється коли загроза зникає. Злоякісна, специфічно людська агресія, націлена на руйнування, на примус, на приниження іншої людини. У подальшому вчений виокремлював вісім видів агресивної поведінки, серед яких є як деструктивні прояви, такі як насилля, ворожість, ненависть, садизм і достатньо конструктивні, наприклад скептицизм та формування незалежності [5; 24; 35]. Одним із шляхів вивільнення агресії – спорт, його агресивні форми, такі як футбол, регбі, тощо. Е. Фром також визначав агресію більш широко ніж інші автори, він вважав що агресія це нанесенні шкоди не тільки живим об'єктам але й взагалі будь-яким [24; 26; 56].

Етологічний підхід. Засновник етології К. Лоренц виводив агресивність людства від його філогенетичного походження, а саме від приматів. Оскільки вони є травоядними, у людини у процесі еволюції не виробились природні запобіжники агресивної поведінки, як наприклад у будь – якого хижака. Агресія за К. Лоренцом продукується і постійно накопичується [30]. Люди виплескують свою енергію через агресивну поведінку і тому знизити її рівень без її виплеску назовні неможливо. В залежності від того скільки накопичилось агресивної енергії стимули можуть активізувати агресію або ні. Тобто якщо розрядка відбулась нещодавно, потрібен значний стимул для агресивної поведінки і навпаки, навіть слабкий стимул може призвести до, наприклад, насилля,

якщо у людини накопичилась великі обсяги агресивної енергії. На його думку агресія мала пристосувальне значення для розвитку та розповсюдження виду, але у сучасному світі, у якому вже створена зброя масового знищення, агресія, особливо внутрішньовидова може призвести до катастрофічних наслідків для людства [9; 24; 30].

Фрустраційний підхід. Л. Берковіц, Д. Доллард розглядають агресію у системі «фрустрація – агресія». Зокрема Л. Берковиц вказував, що фрустрація може активувати агресію, може підвищити готовність до неї. При цьому можливо людина і потім буде використовувати такі, агресивні моделі поведінки, які призвели одного разу до зменшення фрустрації [8; 35].

У руслі концепції «фрустрація – агресія» Л. Берковица, працює А. Басс. Він висвітлив два напрями агресії: ворожу та інструментальну. Ворожа розуміється як така поведінка що має на меті нанести шкоду, страждання іншим людям. В свою чергу, інструментальна має на меті якусь вигоду, наприклад кар'єрне зростання. Тобто нанесення шкоди при інструментальній агресії не є метою агресора [9; 14]. При цьому у науковому світі, вважається, що саме його визначення агресивної поведінки є класичним, а саме агресивна поведінка, це завдання шкоди іншому [5; 42]. Він розглядав агресію також у вигляді трьох напрямків. Це вербальна або фізична агресія, пряма або непряма агресія та активна або пасивна агресія. Комбінуючи ці три шкали ми можемо описати всі прояви агресії. Так наприклад, фізична, активна, пряма агресія – це нанесення шкоди бійка або зброєю. Вербальна, активна, пряма – вербальне приниження іншої людини, образа, а вербальна, активна, непряма – розповсюдження пліток, чуток які можуть нанести шкоду репутації іншій людині [14]. Агресія на думку А. Баса нав'язується суспільству, вона є вигідною і гарно «окуповується». Вчений приводить приклади героїзації агресії у вигляді сучасних міфів американської історії [22; 23].

Біхевіоральний підхід. З іншої сторони розглядав прояви агресивності, засновник соціобіхвіорального підходу А. Бандура. Людина не буде вести себе агресивно тільки завдяки фрустрації. Для агресивної поведінки їй потрібно модель поведінки, наслідування [7; 42]. Окрім того А. Бандура вважав поділ агресивної поведінки на інструментальну та ворожу не зовсім доцільною, оскільки агресор завжди якусь ціль реалізує цю стратегію поведінки.

У рамках нашого дослідження слід вказати на ще одну класифікацію агресивної поведінки. Американські науковці К. Додж та Дж. Койї виокремлювали реактивну та проактивну агресію [14]. Реактивна – це агресія у відповідь на загрозу, проактивна у цілому визначається авторами як інструментальна, тобто має якусь мету позитивну для індивіда. У своєму дослідженні науковці довели, що молодші школярі які використовують реактивну агресію, схильні перебільшувати рівень загрози, що не відбувається із учнями які частіше використовують проактивну агресивну поведінку [14].

Услід за А. Бандурою, дослідники агресивної поведінки Р. Берон та Д. Річардсон розглядають це явище саме як модель поведінки, а не як похідну емоційного стану. Вони також розглядали шляхи запобігання або зниження проявів агресивності у суспільстві. Науковці стверджували, що агресія не виникає з нічого, просто так, а обов'язково існують фактори середовища або стресори. Це можуть бути як фізичні (наприклад голосний звук, спека) та міжособистісні (порушення особистісного простору). Але стресори все ж таки впливають на агресивність до певної міри. Готовність індивіда до її проявів грає визначальну роль [5; 14]. Якщо узагальнити ці напрями, можна сказати що вони стосуються зменшенню можливостей для агресора отримувати якісь пільги, потреби за допомогою агресії.

Деякі науковці вважають агресію похідною тривожності (К. Бютнер, А. Реан) як спробу пристосуватись до зовнішнього середовища

[41]. Окрім того А. Реан, О. Фурман виявили чинники які провокують дитячу агресію. Це і біологічні чинники і психологічні, педагогічні, особистісні та соціальні. Так зокрема, педагогічний чинник, обумовлений дефектами сімейного та соціального виховання; особистісний залежить від цінностей та саморегуляції; соціальний – від матеріального становища родини, її культурного рівня, тощо. [27; 41].

Окремо слід зазначити ґрунтовні дослідження агресивної поведінки вітчизняних науковців, особливо у віковому аспекті. Продовжуючи наукові розробки психоаналітичного напрямку Х. Кохута, О. Павлова досліджують взаємозв'язок раннього досвіду особистості та проявів агресивності [9; 51]. Українська дослідниця О. Белова досліджувала розбіжності агресивних проявів молодших школярів із нормальним розвитком та порушеннями мовлення. Дослідження проводились за допомогою проєктивних методик та опитувальників. Були виявлені розбіжності у проявах агресії. У школярів із вадами мовлення превалювали ознаки фізичної агресії, респонденти малювали активні, нападаючі зображення [9]. Ще одна вітчизняна дослідниця Ткач Б. вважає що агресивна поведінка у дітей та підлітків залежить від фізіологічного стану гіпокампу. Також вона систематизували спостереження педагогів стосовно найчастіших проявів агресивної поведінки молодших школярів [52]. О. Кононко розглядає агресію як феномен особистісного зростання. Долаючи власну агресію дитина навчається самоконтролю та вирішенню конфліктів мирним шляхом [27]. Т. Карпінська досліджувала вплив ігротерапії на зниження рівня агресії дошкільників [22; 23; 24].

Впливова культурно-історична теорія Л. Виготського доводить, що особливості середовища, в якому існує людина є найважливішим чинником її розвитку [12; 16; 33]. На думку знаних психологів Е. Ейдемільера, Д. Ельконіна, А. Лічко, В. Мухіної, Л. Шнейдер, родина є найбільш твердим осередком для формування моральних якостей, що

стають основою для почуття дорослості особистості та за якими у майбутньому вона керує своєю поведінкою [12; 16; 57; 58]. Соціалізація особистості починається у сім'ї, тому її як правило, називають первинною. Якщо первинна пройшла не якісно, то у подальшому, так звана вторинна соціалізація (яка проходить у інших соціальних інститутах, наприклад у школі), обов'язково буде мати відхилення від норми. Взаємовідносини у родині якщо їх порівнювати із іншими людськими стосунками є найбільш подовжні у часі і міцні. Ці взаємовідносини можна розглядати у чотирьох аспектах. Психофізіологічна сторона – біологічна спорідненість; Психологічна сторона – підтримка емоційна, моральна, довіра, турбота один про одного. Соціальна сторона – стратегії поведінки, розподіл ролей. Культурна сторона – спілкування обумовлене традиціями, соціальними, національними нормами [33]. Незважаючи на те що школа, навчання займає поступово головне місце у формуванні соціально пізнавальних інтересів, родина і надалі відіграє головну роль у задоволенні матеріальних, комунікативних, емоційних потреб дитини.

Саме батьки своєю поведінкою формують еталон взаємовідносин, моделі та стратегії якими керується наступне покоління. Зважаючи на вище зазначене, важливим фактором який може сформувати модель агресивної поведінки є родина. Мається на увазі коли члени родини демонструють будь-які види агресивної поведінки, це може бути вербальна, прихована агресія, різні види насильства у тому числі сексуальне. Це можуть бути постійні сімейні конфлікти та стиль сімейного виховання. Так за даними А. Бандури, діти батьки яких надавали перевагу ліберальному стилю або авторитарному стилю виховання поводити себе більш агресивно [7]. Будь-які деструктивні види виховання (гіпо - або гіперопіка та інші) у родині можуть призвести до невпевненості дитини у своїх силах, у бажанні звернути на себе увагу призводить до маніфестації агресивних реакцій. У дитини в

результаті виникає нестача у любові, прийнятті, виникає фрустрація, що в свою чергу призводить до агресивної поведінки. Надалі агресивна поведінка поступово призводить до порушень у соціалізації і поведінкові розлади дедалі поглиблюються[26]. Згідно досліджень М. Мід у культурах де дитину суворо виховують процвітає тривожність та агресивність. Р. Сірс вивів два аспекта впливу батьківського виховання на агресивність дитини, це готовність прощати, бути поблажливим та навпаки ступінь готовності карати, сварити дитину [5].

На думку сучасних науковців підвищення рівня агресивності як у окремих індивідів так і у соціуму взагалі залежить від ряду факторів. Це, по-перше прогрес інформаційних технологій та пов'язаних з ними змінами: взаємодія у Інтернет – мережі, доступність гаджетів для впливу на інших людей, тощо. Ще один із факторів – це: «спрямованість суспільства на індивідуальне та корпоративне суперництво» [51]. Тому на сучасному етапі розвитку суспільства агресивність присутня у всіх сферах діяльності людства. Починаючи з дошкільного віку дитина перенавантажена інформацією, більшість часу вона проводить у віртуальному середовищі. Молодшому школяру як батьки так і вчителі постійно ставлять завдання які потрібно не тільки виконати, але й їх оцінюють їх у порівнянні успішності з іншими учнями.

Отже розглянувши теоретичний стан проблематики агресії та агресивної поведінки, ми можемо зробити деякі висновки. Наукові розробки в залежності від напрямів у психології відрізняються поглядам на філогенез та онтогенез агресивності, на значення агресивної поведінки, на її вплив як на окрему особистість так і на соціум у цілому. Більшість науковців розглядають агресивність як захисний механізм який може призвести як досягнення мети індивіда так і до деструктивних наслідків як для самого індивіда так і для його оточення. Тому чинники агресивної поведінки слід розглядати комплексно, зважаючи як на біологічні фактори так і на соціальні.

1.2 Особливості психологічного розвитку дітей молодшого шкільного віку у проблематиці взаємовідносин із батьками

Розглядаючи особливості психофізіологічного розвитку цього періоду розвитку слід підкреслити, що у молодшому шкільному віці діти мають значні резерви розвитку, їх виявлення та ефективне використання – одне із головних завдань психології.

Для більшості дітей молодшого шкільного віку – період від 6 до 12 років – це час, значних змін способу життя, період набуття нових та удосконалення старих навичок. Ці зміни визначаються серйозною обставиною – вступом у школу. Шкода від агресивної поведінки саме у цей віковий період може бути дуже значною, тому що у цей час відбувається засвоєння нових норм поведінки та прискорений розвиток особистості [36]. Згідно наукових досліджень співвідношення рівня агресивності та вікових особливостей, для молодшого шкільного віку прояви агресивної поведінки є найменш характерними. І тому при наявності проявів агресивності слід звертати особливу увагу на особистість, оскільки за кожною агресивною поведінкою стоїть незадоволення найважливіших потреб. Стосовно проявів агресивності для молодших школярів характерна вербальна агресія, фізична агресія не є превалюючою на відміну від дітей дошкільного віку, у яких не достатньо розвинуте мовлення і тому вони не можуть висловити свої думки, емоції вербально [35; 36; 51].

На думку багатьох науковців таких як О. Бовть, Л.Данилова, О. Коломієць, В. Поліщук проблема агресивності дітей, зокрема молодших школярів, може бути пов'язана як із спадковими порушеннями, травмами та захворюваннями у пренатальному, натальному та раннього дитинства періодах, особливостями середовища так і з віковими особливостями [10; 11]. Зважаючи на це розглянемо психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку.

Інтелектуальні особливості молодшого школяра. Мислення. Згадуваний вище, дослідник біології поведінки професор Р. Сапольскі наголошує, що саме розвиток кори головного мозку, його зрілість дозволяє особистості контролювати та зменшувати свої агресивні наміри[46]. На думку сучасних психофізіологів, остаточне дозрівання центральної нервової системи та усіх відділів кори відбувається у період пізньої юності, що приблизно становить 20 – 25 років. Оскільки функціонально кора головного мозку дитини є ще незрілою, природній рівень агресивності може бути вищим ніж у дорослої людини. Взагалі, можна сказати що головною характеристикою нервової системи молодшого школяра є її нестійкість. І ця особливість проявляється у його поведінці, учню важко довго займатись однією справою, бути зосередженим [54].

Спільними характеристиками усіх пізнавальних процесів дитини лише повинні у майбутньому стати їх довільність та стійкість, а також поступове формування у дитини абстрактно-логічного мислення. Тобто можна сказати, що це лише напрям, який тільки окреслюється. При цьому превалююче наочно-образне мислення та мимовільна увага, не дає можливості успішно контролювати свій емоційний стан. Говорячи про розвиток мислення, про його поступове ускладнення, слід знову звернути увагу на батьківський стиль виховання, оскільки при авторитарному стилі, формується простий когнітивний стиль мислення, при якому дитина не в змозі розглянути життєву ситуацію із різних сторін, бачить її однобічно, що призводить до фрустрації і як наслідок агресії. Поступовий якісний розвиток метакогнітивних процесів, які дозволяють здійснювати поточний над психічним станом контроль, дозволяє більшості практичних психологів наголошувати про нагальну потребу навчити дітей робити саме у цей віковий період вправи які розвивають вміння регулювати свій емоційний стан [20; 36; 38; 45]. Це можуть бути ігрові заняття, які надають дитині перші поняття про

аутотренінг, про можливості самостійно регулювати свій емоційний стан. Як правило, ці заняття пов'язані із фізичною активністю учнів.

Стосовно особисті молодшого школяра. Формування особистісних властивостей здійснюється на основі орієнтування в соціальному оточенні і за допомогою засвоєння моральних еталонів поведінки. Як було зазначено вище, велику роль цьому процесі грає родина. Окрім того для особистості цього вікового типова яскраво виражена потреба в самостверженні, і як наслідок сильна мотивація досягнення успіху або престижна мотивація [33]. Саме батьки можуть допомогти дитині реалізувати цю потребу у повній мірі. Якщо, з вже згадуваних у роботі причин ця потреба не задовольняється цілком, можливо виникнення проявів тривожності та/або як наслідок – агресивна поведінка.

Ставлення до себе як до особистості значною мірою визначається сімейними цінностями. Батьки повинні особливу увагу приділяти самооцінці дитини, оскільки від неї залежить механізм саморегуляції дитини. Самооцінка тісно пов'язана із оцінкою інших та із подальшим наслідуванням поведінки яка здається дитині гарною, правильною [33; 45]. У дитини на перший план виходять ті його якості, які більше всього турбують батьків, це або підтримання мотивації успіху, до розвитку довільності, наприклад слухняності, або націленість батьків на побутові моменти навчання у школі, наприклад чи не холодно було у класі або взагалі без активної взаємодії, коли батьки ставляться байдуже до подій у житті дитини. Діти з високим рівнем домагань, завищеною самооцінкою прагнуть до успіху і мають можливість разом з батьками переживати події шкільного життя. Дитина вже може чітко усвідомлювати власну позицію і якщо батьки не пояснюючи свої вимоги примушують до якихось дій може виникнути ще одна негативна реакція, а саме впертість. Характер дитини молодшого шкільного віку знаходиться на стадії активного формування. Довільні процеси взагалі, а

особливо вольові також не стійкі. Тому дитина може імпульсивною, може ображатись без причини, знову ж таки проявляти агресію.

Дуже часто агресію пов'язують із емоціями, вона дійсно, як правило, має сильну емоційну складову. Емоційний світ дитини починає створюватися з перших днів і продовжує розвиватися разом з особистістю – від першого плачу та усмішки до широкої гами виявів позитивних та негативних переживань і станів. Від емоцій, які найчастіше переживає і виявляє дитина, залежить успіх її взаємодії з соціумом. За даними О. Коломієць порушення у пренатальному періоді та безпосередньо під час пологів призводять до психічної неврівноваженості, а згодом цілком ймовірно до агресивної поведінки дитини [26]. Хоча у цілому для молодшого школяра типовим є позитивний настрій, почуття, емоції стають все більш диференційовані та стійкими [38; 39 ;40; 45]. Раніше нейтральні для дитини речі, наприклад одяг, зачіска, може викликати емоційний відклик. Часто виникає прагнення виплеснути всі емоції на оточуючих, зробити те, що сильно хочеться. Особливо чутливо дитина може реагувати на ставлення до себе, оскільки з'являється, як новоутворення, за визначенням Л. Виготського – узагальнення переживань. Ланцюг невдач або успіхів, кожен раз більш-менш однаково сприйнятих та відредагованих емоційно дитиною, призводить до формування усталеного афективного комплексу – почуття неповноцінності, приниження, ображеного самолюбства чи почуття власної значимості, компетентності, винятковості. При неможливості задовольнити потреби, при виникненні внутрішнього конфлікту між бажаннями та реалізацією молодший школяр достатньо часто виявляє деструктивні форми поведінки: грубість, задиркуватість, прискіпливість, тощо [38; 45]. А. Журавльов взагалі розглядає агресивність як прояв конфліктної особистості [31].

Таке ускладнення емоційно-мотиваційної сфери призводить до виникнення внутрішнього життя дитини. У віці 6-10 років дитина

вразлива, дуже емоційна. Почуття тривожності, невпевненості у своїх силах можуть виникати при нестачі емоційної підтримки дорослих. Діти постійно включені у ігрову, навчальну діяльність і емоційно реагують на успіх а невдачі, на схвалення або навпаки незадоволенням вчителя або батьків їх поведінки [20]. Виходячи із особливостей емоційної сфери самооцінка ситуативна, залежить від конкретних на даний момент досягнень та головне оцінок дорослих [54].

Теоретичне дослідження особливостей психічного розвитку школяра у контексті взаємовідносин з батьками показало наступне:

- родина залишається найважливішим соціальним інститутом який задовольняє потреби дитини молодшого шкільного віку, виконує виховну та психотерапевтичну функції. Саме від неї продовжує залежати розвиток особистості дитини.

- довільні психічні процеси знаходяться на стадії активного формування але ще не в змозі контролювати емоції у повній мірі.

- нестійкість психічних процесів є головною ознакою цього вікового періоду, що може призводити до поведінкових відхилень.

- помилки виховання у родині призводять до поведінкових розладів, серед яких може бути агресія.

1.3. Шляхи профілактики та корекції агресивної поведінки молодшого школяра.

Для успішної профілактичної та корекційної роботи зі зниження агресивної поведінки потрібно мати на меті не тільки короточасне покращення поведінки, оскільки як було зазначено вище, агресивна поведінка може призвести до глибоких порушень соціалізації дитини.

Пропонуючи напрями запобігання та зниження рівня агресії науковці спираються на теоретичне підґрунтя яке пояснює причини та механізми формування агресивної поведінки. Тобто важливо враховувати біологічні фактори (спадковість, фізичне здоров'я,

особливості вищої нервової системи, вікові особливості), фактори середовища (ситуації у яких опиняється дитина, стилі виховання батьків, конфлікти із ровесниками, тощо). Таким чином профілактична та корекційна робота повинна бути комплексною, враховувати всі можливі чинники виникнення агресії та засоби впливу на неї [23; 31].

Виходячи з вище зазначеного по-перше слід виокремити основні причини агресивної поведінки. Слід використовувати як сучасні психодіагностичні методики так і класичні методи психології, а саме спостереження та бесіду. Якщо агресивна поведінка є наслідком тривожності, яка в свою чергу є проявом страхів стосовно помилок у виконанні домашнього завдання, то програма яка не націлені на виявлення причин та на роботу з цим страхом не принесе успіху. Помилкове або несвоєчасне визначення причин агресивності може призвести до більш важких форм поведінки що відхиляється [17; 57].

По-друге дослідити специфіку проявів агресивної поведінки. Це можуть бути дії, слова, навіть думки або наміри. Стосовно профілактики особливо слід звернути увагу на агресивні наміри, які ще не реалізувались у дії. Велике значення для діагностики намірів мають, вже згадувані вище, проєктивні методи. Прояви агресії знову ж таки можуть вказувати на причини, на мету яку хоче досягти дитина, а далі які потреби є незадоволені у її житті.

По-третє окреслити методи впливу на соціальне оточення, яке є найбільш важливим у виникненні агресивної поведінки. Наприклад, якщо це робота із батьками, слід почати з інформативного повідомлення про проблему, запобігти її ігноруванню у колі сім'ї. Одним із факторів який впливає на агресивну поведінку дитини у сучасному світі, це вплив телебачення та Інтернет – середовища. Які фільми дивиться дитина та в які комп'ютерні ігри буде грати в решті-решт повинні контролювати дорослі члени родини, оскільки неконтрольований перегляд віртуальної продукції може призвести як до агресії до навколишнього світу так і до

аутоагресії, що не менш шкідливо як для психіки особистості та і для оточуючих.

По-четверте скласти програму корекції поведінки дитини. Програма повинна спиратись саме на розуміння причин (які потреби незадоволені) [1; 10; 11; 22]. Слід при цьому розуміти, що важливим є не винагороджувати агресивну поведінку дитини, а працювати із суттєвими, глибинними потребами дитини.

У сучасній психотерапії добре себе зарекомендували у роботі з дітьми при зниженні агресивності такі методи: казкотерапії (дозволяє дитині обміркувати ситуації коли вона веде себе агресивно, пережити позитивні емоції при ідентифікації себе із добрим казковим героєм), ігротерапії (дозволяє програти ситуації коли дитина веде себе агресивно та навчитись новим, конструктивним поведінковим реакціям, формувати адекватну самооцінку), активні, фізичні ігри у яких дитина може виплеснути зайву енергію та навчитись поважати загальноприйняті правила, техніки релаксації (дозволяють, наприклад, знизити рівень тривожності, яка може бути однією з причин агресивної поведінки). Важливим методом як на етапах профілактики та діагностики агресивної поведінки так і на етапі корекції є проєктивний. Як правило, це малюнкові методики, наприклад «Намалюй свою злість». Даний метод врівноважує емоційний стан дитини, налагоджує на позитивне сприйняття зовнішнього середовища взагалі або окремої життєвої ситуації зокрема [1; 10; 11; 22; 52].

Це можуть бути робота із пластиліном або глиною, піском. Зараз пісочна терапія є окремим і дуже дієвим методом як для профілактики так і для корекції агресивної поведінки. Дитині пропонують, наприклад, побудувати, свій казковий світ, у якому їй буде комфортно. Вона також може виліпити з пластиліну або глини фігурки, які можуть допомогти здолати життєві труднощі. Відбувається переключення з емоційного реагування на конструктивне, логічне розв'язання проблеми.

Окремим напрямком роботи є навчання молодших школярів конструктивно вирішувати конфліктні ситуації. Важливо навчити дітей не тільки контролювати свої емоції але й викладати свою думку, з повагою ставитись до іншої точки зору, знаходити спільні інтереси. Поступово навчати розумінню, що конфлікт, це не завжди погано, це не обов'язково сварка. Навчити вирішувати конфлікти у системі «виграш – виграш» використовуючи стратегії співпраці дозволить знизити прояви агресивності у конфліктній ситуації.

От же сучасна психологічна наука надає можливості для профілактики та корекції агресивної поведінки дитини, враховуючи біологічні, психологічні та соціальні чинники.

Таким чином у теоретичному розділі було висвітлено проблему агресивності з точки зору впливових психологічних напрямів.

Розглянуто вікові особливості молодшого школяра та його взаємовідносини у родині в контексті можливих шляхів зниження проявів агресивності.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРАКТЕРУ ВЗАЄМОВІДНОСИН З БАТЬКАМИ НА ПРОЯВИ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Опис методів та методик дослідження характеру взаємовідносин з батьками на прояви агресивності молодших школярів та характеристика вибірки

Дослідження проводилося на базі загальноосвітньої школи № 32 м. Херсона. Емпіричну вибірку склали учні четвертих класів, віком 9 – 10 років. Загальна кількість досліджуваних склала 63 особи (35 – дівчинок та 28 – хлопчиків).

Оскільки у молодших школярів переважно працює наочно-образне мислення, недостатньо сформовані операції аналізу та синтезу, існують труднощі в абстрагуванні від конкретного змісту, не в повній мірі розвинуте внутрішнє мовлення, слабкість довільної уваги, відносно невеликий словниковий запас [20; 45]. Враховуючи вікові особливості психіки респондентів у роботі були використані проєктивні методики дві проєктивні методики, а саме: методика «Неіснуюча тварина»

М. Друкаревич та тест-малюнок В. Вульфа «Моя сім'я» у модифікації Р. Бернса и С. Кауфмана – «Кінетичний малюнок сім'ї» . Мається на увазі малюнок не статичний а динамічний, у русі, можливо у взаємодії членів родини. Слід зазначити, що такі видатні дослідники агресивної поведінки як Р. Бэрон, Д. Ричардсон, С. Розенцвейг вважають цілком доцільним використовувати саме проєктивні методики для вивчення агресії, зокрема С. Розенцвейг повідомлює про високу внутрішню узгодженість, кореляцію із опитувальниками та високу ретестову надійність[14].

Окрім позитивних сторін проєктивних методик взагалі: більш щирі відповіді завдяки «замаскованому» тестуванню, труднощі фальсифікації, налагодження емоційного контакту, можливість

діагностики при мовленевих розладах, дослідження особистості у цілому, вони як найбільш підходять для діагностики особистості дітей.

Проективні, а саме малюнкові методики, як правило, викликають цікавість при виконанні, що стимулює увагу дітей, зосередженість на виконанні, чого важко досягти при використанні особистісних опитувальників. Окрім того у дітей цього віку є важливою думка інших, особливо дорослих, оскільки внутрішня позиція особистості, самосвідомість, самооцінка лише формуються. Малюнкові проективні методики дозволяють отримати результати, на які не вплинули інші.

Обладнання: респондентам надавались чисті аркуші паперу формату А4, прості та кольорові олівці та гумка. Час роботи над кожним малюнком не фіксований. Як правило, досліджуваним вистачає 15 – 30 хвилин на кожний малюнок.

Тест-малюнок «Моя сім'я». Починаючи з праць В. Вульфа, при розляді малюнка звертають увагу на послідовність малювання членів родини, що вказує на значущість персоналій. Особливо важливо відмітити відсутність членів родини на малюнку. Якщо, наприклад респондент не малює себе, він не бажає знаходитись у сім'ї, йому у ній некомфортно. Якщо не включає інших членів родини у малюнок, це можна інтерпретувати як бажання применшити їх роль, оскільки до них респондент ставиться негативно. Також В. Вульф звертав увагу на розмір та відстань між фігурами. Розмір фігур, це показник значущості їх для людини, їх домінуванням. Чим ближче розташовані фігури, тим кращий у них емоційний зв'язок, та високий рівень позитивного сприймання один одного. Хоча над тісне розташування може значити нестачу у емоційному прийнятті. Аналіз розташування членів родини дозволяє виявити мікрогрупи, можливо ізоляцію окремих її представників, що може вказувати на їх відчуження.

При інтерпретації малюнка звертають увагу на три аспекти:

- структуру малюнку;

- особливості зображення окремих членів родини;
- особливості процесу малювання (час малювання, паузи, стирання, повернення до фігур).

Оцінюючі взаємовідносин дитини із батьками при аналізі малюнків були враховано наукові розробки О. Венгер, А. Колесової, І. Крупника [15; 25; 28]. А. Колесова запропонувала, такі критерії як: «спільна діяльність», «показники ворожості», «емоційне ставлення до сім'ї», «згуртованості» [25]. В свою чергу О. Венгер розробила детальні рекомендації стосовно психологічної оцінки проєктивних малюнків, які включають в себе: склад родини (наявність обох членів подружжя, дітей); діяльність кожного із її членів; функціональна взаємодія; просторова близькість чи навпаки віддаленість, по відношенню один до одного або ізоляція окремих персонажів; деталізованість малюнка [15].

І. Крупник для діагностики сімейних уявлень використовував такі критерії:

- «1. Наявність спільної діяльності батьків – 1 б.
2. Наявність дітей – 1 б.
3. Присутність обох батьків – 1 б.
4. Спільна діяльність батьків і дітей – 1 б.
5. Відсутність конфліктів, показників ворожості – 1 б.
6. Опрацьованість малюнка, велика кількість різноманітних деталей –1 б.
7. Відсутність ізольованих фігур – 1 б.» [28].

Після аналізу висвітлених показників, для кількісної обробки нами були застосовані наступні критерії:

1. «Наявність на малюнку дітей – 1 б.
2. Присутність у композиції батьків – 1 б.
3. Спільна діяльність батьків і дітей – 1 б.
4. Відсутність агресивних проявів – 1 б.

5. Опрацьованість малюнка, велика кількість різноманітних деталей – 1 б.

6. Відсутність ізольованих фігур – 1 б.» [15; 28]

Обрані для дослідження критерії дозволяють всебічно та ґрунтовно дослідити взаємозв'язок агресивності та характеру взаємовідносин у родині. При аналізі малюнків респондентів, за умови збігу із критерієм оцінювання нараховувались бали. Спочатку за кожним показником окремо. Таким чином максимальна кількість балів - 6 балів. Отже при обробці результатів ми можемо вважати що малюнки респондентів які отримують 1 бал це низький показники рівня взаємовідносин із родиною, 2 бали нижче середнього, 3 – 4 бали середній рівень, вище середнього 5 балів і 6 це високий рівень.

Інструкція надавалась стандартна згідно рекомендацій Р. Бернса та С. Кауфмана: «Намалюй будь ласка малюнок своєї сім'ї, у якому кожен член родини займається діяльністю» [15; 43; 50].

Для вимірювання рівня агресивності серед проєктивних методик найбільш валідною є методика М. Друкаревич «Неіснуюча тварина». По перше, ця методика оптимально підходить для дослідження особистості молодшого школяра. По друге, у даній методиці є можливість не тільки якісно виявити схильність до агресивних проявів особистості але й кількісно використовуючи симптомокомплекс агресивності запропонований І. Фурмановим (див. Додаток А). Усього фахівець запропонував 14 симптомокомплексів. Окрім того можливо аналізувати і інші. Як правило, після того як досліджуваний намалює зображення, він складає розповідь про спосіб життя тварини. Це надає можливості психологу уточнити чи є тварина хижак, чи є в неї друзі, чи нападає вона на інших і якщо так то з якої метою. Але враховуючи, що дітям цього віку важко скласти письмовий опис малюнка, у дослідженні були використані тільки ті симптомокомплекси які чітко виявляються на малюнку. А саме:

1. «Сильна, впевнена лінія малюнка
2. Неакуратність малюнка
3. Велика кількість гострих кутів
4. Верхнє розміщення кутів
5. Велике зображення
6. Голова повернута вправо або анфас
7. Хвіст піднятий вгору, пишний
8. Загрозлива поза
9. Наявність знарядь нападу (зуби, кігті, роги)» [1; 10; 15; 36].

Дані критерії, окрім агресивності, можуть бути інтерпретовані окремо таким чином:

1. Сильна, впевнена лінія малюнка-характерна для людей впевнених у собі, емоційно активних.

2. Неакуратність малюнка – можливо, навпаки невпевненість, якийсь страх або тривожність небажання малювати, розлади дрібної моторики, вікові особливості.

3. Велика кількість гострих кутів. Розуміється, як правило, як страх перед агресією або як захисна агресія.

4. Гострі кути спрямовані в верх. Захисна агресія, бажання захиститися від значущих людей які мають вплив на респондента.

5. Велике зображення. Характеризує високу самооцінку, впевненість в собі.

6. Голова повернута вправо або анфас. Коли голова на малюнку повернена вправо вважається досліджуваний Активний, націлений на діяльність, практик. Якщо у анфас-егоцентризм, важливість своїх цілей.

7. Хвіст піднятий вгору, пишний. Відношення до своїх дій, рішень. Хвіст піднятий догори – позитивне ставлення до своєї діяльності, впевненість у своїх діях, а якщо хвіст повернутий уліво, то ще й до думок, намірів.

Взагалі зображення поділяють на три види: ті що загрожують, ті яким загрожують та нейтральні. Це відношення самого малюючого до себе, про своє положення у соціумі. Це оцінка своєї значущості. Наприклад респондент ідентифікує себе із левом, мурахою або із зайцем.

Наявність кожної з ознак на малюнку додає 1 бал. Таким чином максимальну кількість балів за критерієм агресивності - 9 балів. Як правило, Як правило у роботах дітей із середнім і низьким рівнем агресії немає загрозованих або нападаючих істот, хижаків, відсутні символи прямої агресії (зуби, дзьоб, кігті). Агресивність зовсім відсутня у розповіді про спосіб життя тварини і засобів, які дозволили б їй реалізувати свої злі наміри [15; 26].

Для більш точної інтерпретації малюнку, слід вказати на що треба звертати увагу, аналізується:

1. Структура малюнка
2. Аналіз окремих частин малюнка
3. Аналіз процесу малювання.
4. Аналіз відповідей під час малювання та після [15].

Також слід звертати увагу на:

- Розмір малюнка
- Розташування
- На спосіб конструювання та складність конструкції
- Форма та контури малюнка
- Характер ліній
- Зміст малюнка
- Зовнішній вигляд тварини (голова та її частини, опорна частина фігури, частини над фігурою (крила, пір'я, рога, хвост), назва [15].

Інструкція: «Уяви та намалюй будь-ласка неіснуючу тварину та дай їй неіснуюче ім'я» [15].

От же зважаючи на тематику наукової розвідки та вік респондентів було обрано для дослідження дві малюнкові проєктивні методики: «Моя

сім'я» та «Неіснуюча тварина». Розроблені критерії якісної та кількісної оцінки.

2.2. Результати дослідження та аналіз впливу характеру взаємовідносин з батьками на прояви агресивності молодших школярів

Результати та аналіз дослідження за методиками М. Друкаревич «Неіснуюча тварина» та «Моя сім'я» В. Вульфа у модифікації Р. Бернса та С. Кауфмана (див. табл. 2.1).

Аналіз показників за малюнковою методикою «Моя сім'я».

Таблиця 2.1

Середні значення показників за малюнковою методикою «Моя сім'я»

№ з/п	Критерії оцінки	Середній бал по кожному критерію (n= 60)
1	Наявність на малюнку дітей	0,87
2	Присутність батьків	0,71
3	Спільна діяльність батьків і дітей	0,40
4	Відсутність агресивних проявів	0,87
5	Опрацьованість малюнка, велика кількість різноманітних деталей	0,41
6	Відсутність ізольованих фігур	0,78
Загальний середній бал		3,93

Прокоментуємо результати викладені у таблиці 2.1. Оскільки максимальна кількість балів дорівнює шести, згідно даних висвітлених у таблиці, балам, ми можемо зробити наступні висновки:

Рівень показника взаємовідносин між респондентами та своєю сім'єю є середнім. Але при цьому показники лише у 9 роботах є низькими (низький та нижче середнього рівень), малюнки у 26 респондентів отримали середні бали (середній та вище середнього) та 28 робіт оцінено за критеріями як високі (вище середнього та високий). Таким чином лише незначна кількість робіт вказує на можливі проблеми у дитячо-батьківських стосунках у цілому.

Але за кожним критерієм виявляються цікаві розбіжності. Такі критерії як, наявність на малюнку дітей, відсутність агресивних ознак, відсутність ізольованих фігур мають високі показники. Наявність на малюнку дітей, тобто автора малюнку та його сиблінгів вказує на залучення дитини у родину, на прийняття її членів, на гарні стосунки не тільки з батьками але й із братами – сестрами. Критерій «відсутність ізольованих фігур» також вказує на включення дитини у загальний контекст, на її психологічне благополуччя. Майже не зустрічались у малюнках якісь бар'єри які відгороджують членів родини один від одного або малюнків де члени родини знаходяться на значній відстані, повернуті спинами. Особливо цікаво відмітити, критерій «відсутність агресивних ознак» оскільки він є важливим в рамках тематики роботи. Відсутність ворожості, агресивних поз та намірів, написів вказує на позитивне сприймання свого найближчого середовища. Значно нижчі показники у критеріїв «спільна діяльність батьків і дітей» та «опрацьованість малюнка, велика кількість різноманітних деталей». Стосовно першого критерію, він оцінює взаємодію у родині, і тому є одним із вагоміших. Це важлива сторона спілкування, це і фундамент взаємопорозуміння, це нарешті діяльність яка найбільш точно вказує на згуртованість групи. На малюнках цей критерій було відображено, як

правило або у спільній грі (м'яч, настольні ігри) або якась мандрівка (у ліс, річку, поїздка на машині, політ у літаку, тощо). Стосовно взаємодії - можливо молодші школярі відчувають себе все ж більше об'єктом взаємодії а не суб'єктом і тому не готові відобразити себе у ролі людини яка пропонує спільну діяльність, батьки ж напевно у реальному житті не так часто активно взаємодіють із ними. Незважаючи на те що цей критерій безсумнівно відображає і емоційне ставлення один до одного у родині її членів але другий критерій є у цьому комоневі найбільш точним. Чим детальніше дитина працювала над малюнком, чим більше старанності виявляла тим більш позитивно вона сприймає свою родину. Але можливо проробленість малюнку виявилась недостатньою унаслідок вікових особливостей пізнавальної діяльності, а саме довільної уваги. Нестача зосередженості на об'єкті, відволікання є характерним для дітей молодшого шкільного віку.

Аналізуючи малюнки респондентів було виявлено такий розподіл респондентів за маркерами агресивної поведінки (методика «Неіснуюча тварина»).

В результаті аналізу маркерів симптомокомплексу агресивності виявились такі показники:

1. Сильна, впевнена лінія ризику – 43% респондентів
2. Неакуратність малюнка – 18 респондентів
3. Велика кількість острівних уловів – 13 респондентів
4. Верхній розмір кутів – 5 респондентів
5. Велике зображення – 38 респондентів
6. Головіна повернута вправо або анфас – 44 респонденти
7. Хвіст піднятий вгору, пишний – 9 респондентів
8. Загрозлива позиція – 4 респонденти
9. Кількість знарядь нападу (зуби, кігті, Ріг) – 43 респонденти

Середні значення показників за малюнковою методикою «Неіснуюча тварина» (див. табл.2.2)

Таблиця 2.2

**Середні значення показників за малюнковою методикою
«Неіснуюча тварина» (симптомокомплекс агресивності
за І. Фурмановим)**

№ з/п	Критерії оцінки	Середній бал по кожному критерію (n= 63)
1	Сильна, впевнена лінія малюнка	0,72
2	Неакуратність малюнка	0,3
3	Велика кількість гострих улов	0,21
4	Верхнє розміщення улов	0,08
5	Велике зображення	0,63
6	Голова повернута вправо або анфас	0,73
7	Хвіст піднятий вгору, пишний	0,15
8	Загрозлива поза	0,07
9	Наявність знарядь нападу (зуби, кігті, роги)	0,72
Загальний інтегративний бал		3,61

Згідно результатів висвітлених у таблиці у респондентів достатньо невисокий рівень агресивності – 3,61 середній бал. При максимумі 9 балів. Для більш точного вимірювання рівня агресивності респондентів нами були розроблені тестові норми. Середнє квадратичне відхилення (σ) згідно середнього балу по усій вибірці дорівнює 1,48. Таким чином середні значення знаходяться у межах 2,13 балів – 5,09 балів. Серед усіх досліджених це 52 респондента, тобто більшість.

Зробимо аналіз кожного критерію.

1. Сильна, впевнена лінія малюнка. На нашу думку високі показники по цьому критерію, вказують не тільки на рівень агресії, алей як впевненість у собі.
2. Неакуратність малюнка. окрім оцінки цього критерію як одного з симптомокомплексу агресивної поведінки, може також проінтерпретований як вікові особливості молодшого школяра, тобто недостатньо розвинута дрібна моторика руки та недостатній рівень концентрації та зосередженості уваги.
- 3 та 4 пункти. Велика кількість гострих кутів та верхнє розміщення кутів. Враховувалось більше трьох кутів. На малюнках, щось гостре, те що може захистити або нанести шкоду іншому є дуже важливою ознакою проявів агресивності. Тим більш, що на нашу думку, взагалі для малюнків неіснуючих тварин нехарактерні кути, тому їх наявність має велике діагностичне значення.
5. Велика кількість респондентів, а саме 38 намалювали велике зображення неіснуючої тварини. Теж як у оцінці першого критерію, даний критерій вказує не тільки на рівень агресії але й на високу самооцінку, впевненість у собі.
6. Голова повернута вправо або в анфас. Більшість респондентів саме так намалювали неіснуючу тварину. Це цікаво, оскільки на нашу думку, намалювати у профіль зображення значно легше тим не менш 29 респондентів намалювали істоту саме у анфас. Разом із респондентами які намалювали тварину з повернутою головою вправо це дві третини досліджуваних.
7. Хвіст піднятий вгору, пишний - зобразили 9 респондентів. Особливо цікавим є коли на хвості є загострення у формі кута. Таке зображення намалювали два респондента. Тим не менш, хвіст піднятий уверх також може інтерпретуватись як позитивна оцінка себе та зовнішнього середовища.

8. Загрозлива поза є істотною складовою при аналізі агресивної поведінки, оскільки вона немов проекцію активної руйнівної, атакуючої, ворожої агресії, а не захисної.

9. Наявність знарядь нападу (зуби, кігті, роги) особливо такі знаряддя які пристосовані для нападу. Це теж критерій, як і попередній виявляє саме руйнівний вид агресії. Як ми бачимо це єдиний критерій «явної» агресивної поведінки який був виявлений у великій кількості респондентів (43 респонденти).

Особливо слід зазначити, рівень вербальної агресії, критерії оцінки якого не включені у симптомокомплекс агресивності І. Фурманова, але підтверджує теоретичний аналіз джерел. Серед малюнків усіх досліджуваних у дванадцяти з них були виявлені маркери вербальної агресивності (зуби, пащі із іклами), це 19 відсотків респондентів.

Таким чином з одного боку результати тестування показали середній рівень агресії, але з іншої сторони, деякі маркери виявили доволі виражені ознаки досліджуємого явища.

Для виявлення взаємозв'язку між показниками агресивності та характером взаємовідносин дитини з родиною було проведено кореляційний аналіз показників.

Дані кореляційного аналізу проєктивних малюнків «Моя сім'я» та «Неіснуюча тварина». Виявлено кореляційний зв'язок між показником середнього балу між показниками методик, застосованих у даному дослідженні ($r=0,251$ при $p \leq 0,05$). Це зв'язок який може бути зрозумілим лише через аналіз усіх критеріїв малюнку. Тобто чим краще взаємовідносини із рідними ти вище рівень агресії. Але, як було зазначено вище декілька критеріїв виявлення агресивної поведінки, а саме: «Сильна, впевнена лінія малюнка», «Хвіст піднятий вгору», «велике зображення неіснуючої тварини» можуть окремо інтерпретуватись у контексті впевненості у собі та зовнішньому середовищі. Тому ми можемо припустити, що у даному випадку ця

кореляція вказує саме на те, що чим краще у дитини взаємовідносини із батьками тим вона більш впевнена у собі. Це припущення підтверджується і виявленою наступною зворотною кореляцією між середнім балом методики «Моя сім'я» та критерієм «Наявність знарядь нападу (зуби, кігті, роги)» ($r = -0,205$ при $p \leq 0,1$). Виявлена кореляція лише тенденція, але у сукупності із вищезазначеним, слід прийняти її до уваги, оскільки вона підкреслює взаємозв'язок по-перше між позитивним ставленням до родини і низьким рівнем агресивності, по-друге розуміння того що впевненість у собі, висока самооцінка є запобіжником агресивної поведінки, а ці якості, згідно зробленого нами теоретичного аналізу є похідними від взаємодії батьків та дітей, можливості дитини задовольнити у родині психологічні потреби у прийнятті, повазі та головне у любові.

Окрім того виявлені кореляції між критеріями методики «Моя сім'я» та середнім балом методики «Неіснуюча тварина» (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Кореляційні зв'язки між середнім балом показників методики «Неіснуюча тварина» та показниками методики «Моя сім'я»

(n=63)

Критерії оцінювання (малюнок «Моя сім'я»)	«Неіснуюча тварина» (симптомокомплекс агресивності за Фурмановим) (середній бал)
Наявність на малюнку дітей	- 0,251
Відсутність агресивних проявів	0,402
Опрацьованість малюнка, велика кількість різноманітних деталей	- 0,248
Відсутність ізольованих фігур	0,354

Аналізувались кореляції за показником загального середнього балу малюнку «Неіснуюча тварина» та критеріями малюнку «Моя

сім'я». Встановлена залежність між критерієм «наявність на малюнку дітей» ($r=0,251$ при $p \leq 0,05$). От же позитивне сприймання себе, відображення себе на малюнку пов'язаний із загальним показником агресивної поведінки. На нашу думку дитина яка відображує себе є впевненою, з розумінням що включена у родину як важлива частина.

Виявлено прямий кореляційний зв'язок із критерієм «відсутність агресивних проявів» ($r=0,402$ при $p \leq 0,01$). Тобто чим менше агресивних проявів у родині тим менший рівень агресивності респондентів. Це підкреслює припущення, що критерії які безпосередньо відображають агресію, пов'язані із взаємодією у родині.

Виявлено від'ємний кореляційний зв'язок із критерієм «опрацьованість малюнка, велика кількість різноманітних деталей» ($r= -0,248$ при $p \leq 0,05$).

От же чим більш позитивне ставлення дитини до родини тим нижча схильність до агресивної поведінки.

Виявлено прямий кореляційний зв'язок середнього балу методики «Неіснуюча тварина» з критерієм «відсутність ізольованих фігур» ($r= 0,354$ при $p \leq 0,01$). Це вказує на те що відчуття відчуження, ізоляції у дитини підвищує рівень агресивності.

Окрім вище висвітленого були виявлені наступні взаємозв'язки між показниками методик (див. табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Кореляційні зв'язки між показниками методик

(n=63)

Методика «Моя сім'я» (критерії)	Рівень кореляційного зв'язку між показниками	Методика «Неіснуюча тварина» (критерії)
наявність на малюнку дітей	$r= 0,257^*$	верхнє розміщення кутів

Продовження таблиці 2.4

наявність на малюнку дітей	$r = 0,340^{**}$	хвіст піднятий вгору, пишний
спільна діяльність батьків і дітей	$r = 0,301^*$	хвіст піднятий вгору, пишний
опрацьованість малюнка, велика кількість різноманітних деталей	$r = -0,319^*$	наявність знарядь нападу
відсутність ізольованих фігур	$r = 0,373^{**}$	голова повернута вправо або анфас
середній бал	$r = 0,264^*$	сильна, впевнена лінія малюнка

* - різниці, значимі при $p \leq 0,05$; ** - різниці, значимі при $p \leq 0,01$

За допомогою кореляційного аналізу нами було встановлено залежність між такими показниками методик

- «наявність на малюнку дітей» (Моя сім'я) та «верхнє розміщення кутів» (Неіснуюча тварина) ($r = 0,257$ при $p \leq 0,05$). Наявність дітей на малюнку (а це зрозуміло, зображення самих респондентів та можливо їх сиблінгів) вказує на включеність дітей, на позитивне сприймання родини. Наявність кутів які націлені вверх – дитина відчуває соціальний тиск з боку дорослих і відчуває необхідність захиститись від нього. Як правило ці значущі дорослі: батьки або вчителі. Отже виявилась цікава закономірність – респонденти відчувають необхідність у захисній агресії у родині.

- «наявність на малюнку дітей» (Моя сім'я) та «хвост поднят вверх, пышный» (Неіснуюча тварина) ($r = 0,340$ при $p \leq 0,01$). Впевненість у собі, у своїй діяльності, задоволеність собою пов'язана із зображенням себе на малюнку.

- «спільна діяльність батьків і дітей» (Моя сім'я) та «хвіст піднятий вгору, пишній» (Неіснуюча тварина) ($r = 0,301$ при $p \leq 0,05$). Дитина отримує впевненість у собі коли є підтримка батьків, є спільна взаємодія у родині. Спільна взаємодія із значущими людьми сприяє формуванню позитивної оцінки до своєї діяльності.

- «опрацьованість малюнка, велика кількість різноманітних деталей» (Моя сім'я) та «наявність знарядь нападу» (Неіснуюча тварина) ($r = - 0,319^*$ при $p \leq 0,05$). Оскільки даний критерій малюнку «Моя сім'я» вказує на позитивне сприймання родини, бажання працювати над малюнком для того щоб він вийшов кращим то зворотня кореляція може інтерпретуватись наступним чином: чим більше позитивно сприймає людина свою сім'ю тим нижче рівень агресивності у її поведінці буде проявлятися.-

- «відсутність ізолюваних фігур» (Моя сім'я) та «голова повернута вправо або анфас» (Неіснуюча тварина) ($r = 0,373$ при $p \leq 0,01$). Виявлена кореляція вказує на те що чим більше молодший школяр впевнений у собі тим менше він відчуває ізолюваним від найближчого оточення.

Окрім вищезазначеної тенденції до взаємозв'язку показника середнього балу малюнку «Моя сім'я» та критерієм «наявність знарядь нападу» ($r = - 0,205$ при $p \leq 0,1$) виявлений також взаємозв'язок між вказаним середнім балом та критерієм методики «Неіснуюча тварина» «сильна, впевнена лінія малюнка» ($r = 0,264$ при $p \leq 0,05$). Це доводить, що впевненість у собі залежить від позитивного сприймання своєї родини.

Слід також зазначити про виявлену тенденцію між показниками критеріїв «відсутність агресивних проявів» та «велике зображення» ($r=0,235$ при $p \leq 0,1$), що вказує на те що впевненість у собі, висока самооцінка знижує прояви агресивності у родинному спілкуванні.

Таким чином виявлено взаємозв'язок між агресивністю особистості та характером взаємовідносин у родині. Визначено середній бал рівня взаємовідносин у родині та рівень агресивності респондентів. Доведено, що рівень показника взаємовідносин між респондентами та своєю сім'єю є середнім (середній бал – 3,93). Окрім того згідно розроблених нами тестових норм можна стверджувати, що рівень агресивності респондентів для даної вибірки теж знаходиться у межах середніх значень. Серед усіх досліджених це 52 респондента, тобто більшість.

Виявлені численні кореляційні зв'язки між показниками які включені у симптомокомплекс агресивності та рівень взаємовідносин між дитиною та батьками, що доводять про взаємовплив між ставленням дитини до родини та агресивною поведінкою. Найбільш характерні взаємозв'язки: між показником середнього балу обох методик, застосованих у даному дослідженні ($r=0,251$ при $p \leq 0,05$); середнім балом малюнку «Неіснуюча тварина» та критеріями «наявність на малюнку дітей» (Моя сім'я) ($r=0,251$ при $p \leq 0,05$) та «відсутність агресивних проявів» ($r=0,402$ при $p \leq 0,01$). Виявлено від'ємний кореляційний зв'язок середнього балу методики «Неіснуюча тварини» із критерієм «опрацьованість малюнка, велика кількість різноманітних деталей» ($r= - 0,248$ при $p \leq 0,05$). От же чим більш позитивне ставлення дитини до родини тим нижча її схильність до агресивної поведінки.

ВИСНОВКИ

1. У теоретичному розділі кваліфікаційної роботи було проаналізовано поняття агресивності, чинники формування та проявів. В залежності від теоретичних напрямів психології виникнення агресивності та її поведінкових проявів як у філогенезі так і онтогенезі різняться. Агресивність може розумітись як необхідна, позитива та активна якість (А. Адлер) так і як ворожу, деструктивну силу націлену на заподіяння шкоди (Р. Берон, Ф. Зімбардо). Агресивність як стійку рису особистості розглядав А. Басс. Впливова концепція яка розглядає виникнення агресивності у тісному взаємозв'язку із фрустрацією була запропонована С. Міллером та розвинута Л. Берковіцем. У сучасній вітчизняній науці найбільш прийнятним є визначення агресивності Г. Коджаспірової, яка тлумачить це явище як: «цілеспрямовану деструктивну поведінку, що суперечить нормам і правилам існування людей у суспільстві та наносить фізичної школи або викликає негативні переживання, продукує стан напруженості, страху, пригніченості». На думку сучасних науковців підвищення рівня агресивності як у окремих індивідів так і у соціуму взагалі залежить від ряду факторів. Це, по-перше прогрес інформаційних технологій та пов'язаних з ними змінами: взаємодія у Інтернет – мережі, доступність гаджетів для впливу на інших людей. Ще один із факторів – це спрямованість суспільства на індивідуальне та корпоративне суперництво, перфекціонізм. Важливий внесок у розуміння агресивності, особливо у віковому аспекті внесли українські науковці. Важливим фактором формування деструктивної поведінки, зокрема агресивної може бути порушення виховання у родині. Зокрема, за даними А. Бандури, діти батьки яких надавали перевагу ліберальному або авторитарному стилю виховання поводити себе більш агресивно. Об'єднуючі дані висвітлені у різних наукових парадигмах агресивність слід розглядати, як захисний механізм котрий може призвести як досягнення мети особистості, так і до деструктивних

наслідків як для самого індивіда так і для його оточення. Важливо зазначити, що за кожною агресивною реакцією знаходиться незадоволена потреба особистості. Чинники агресивної поведінки слід розглядати комплексно, зважаючи як на біологічні фактори так і на соціальні та культурні. На думку українських науковців таких як О. Бовть, Л.Данилова, О. Коломієць, В. Поліщук проблема агресивності дітей, зокрема молодших школярів, може бути пов'язана як із спадковими порушеннями, травмами та захворюваннями у пренатальному, натальному періодах, особливостями середовища так і з віковими особливостями. Зокрема, важливими характеристиками нервової системи молодшого школяра є її нестійкість, недостатній розвиток довільності психічних процесів, а це може бути важливим чинником труднощів у стримуванні проявів агресивності. Для успішної профілактичної та корекційної роботи зі зниження агресивності молодшого школяра слід застосовувати комплексний підхід, враховуючи всі чинники які впливають на поведінку. Слід проводити психологічну не тільки з дітьми, але й в першу чергу із родиною. Потрібно використовувати сучасні психотерапевтичні методи націлені на рішення як короточасних цілей так і довготривалих, які мають на меті навчити учнів задовольняти актуальні потреби конструктивними шляхами.

2. Зважаючи на вікові особливості особистості та пізнавальних процесів молодшого школяра у дослідженні застосовані проєктивні методики, оскільки вони більш інформативні ніж опитувальники у даному випадку. У дослідженні були застосовані малюнкові методики «Моя сім'я» та «Неіснуюча тварина». Проєктивний метод дослідження особистості має ряд переконливих переваг при використанні у даній віковій категорії: встановлення емоційного контакту, вони викликають цікавість при виконанні, що стимулює увагу дітей (що дуже важливо для діагностики дитини), на результати не впливає соціальна бажаність, відсутні труднощі розуміння при виконанні які можливі при

використанні опитувальників. Для кількісної обробки результатів були використані критерії оцінки агресивності особистості та характеру взаємовідносин у сім'ї.

3. Доведено залежність між показниками які виявляють якість дитячо-батьківських стосунків та агресивності. А саме чим позитивніше сприймає дитина свою родину, тим менше виражені показники агресивності. На це вказує прямий кореляційний зв'язок середнього балу симптомокомплексу агресивності із критерієм «відсутність агресивних проявів», від'ємний кореляційний зв'язок із критерієм «опрацьованість малюнка, велика кількість різноманітних деталей», що свідчить про позитивне емоційне сприймання родини. Виявлено прямий кореляційний зв'язок середнього балу методики «Неіснуюча тварина» з критерієм «відсутність ізольованих фігур» (методика «Моя сім'я»). Це вказує на те що відчуття відчуження, ізоляції у дитини підвищує рівень агресивності. Зворотна кореляцією між середнім балом методики «Моя сім'я» та критерієм «наявність знарядь нападу (зуби, кігті, роги)» є лише тенденцією, але у сукупності із вищезазначеним, слід прийняти також до уваги.

Слід зазначити що деякі прямі кореляційні зв'язки слід інтерпретувати, як зв'язок впевненості особистості у своїх силах, високій самооцінці та позитивному сприйнятті родини, оскільки окремі критерії симптомокомплексу у науковій літературі інтерпретуються не тільки як показники агресивності. Зокрема це такі кореляції: між показником загального середнього балу малюнку «Неіснуюча тварина» та критеріями малюнку «Моя сім'я». «наявність на малюнку дітей. От же позитивне сприймання себе, відображення себе на малюнку пов'язаний із загальним показником агресивної поведінки. На нашу думку дитина яка відображує себе є впевненою, з розумінням що включена у родину як важлива частина; «наявність на малюнку дітей» (методика «Моя сім'я») та «хвіст піднятий вгору, пишний» (методика «Неіснуюча

тварина»). От же критерій симптомокомплексу може інтерпретуватись як показник впевненості у собі, у своїй діяльності.

Тому ми можемо зазначити, що існує взаємозв'язок між показниками симптомокомплексу агресивності та характером взаємовідносин дитини із батьками. Це стосується як безпосередньо рівня агресивності так і показників симптомокомплексу які можуть інтерпретуватись як самовпевненість, високу самооцінку та позитивне ставлення до самого себе. Тобто на нашу думку він виявився більш складним. Сім'я впливає на рівень агресивності та на якості особистості від яких залежать поведінкові реакції дитини.

За результатами нашого дослідження загалом можна стверджувати – позитивний характер взаємовідносин у родині знижує прояви агресивності у дітей молодшого шкільного віку. Сім'я повинна надавати почуття стабільності, безпеки. Якщо цього не відбувається можливі поведінкові розлади, порушення соціалізації, і як один із проявів цих явищ – агресивна поведінка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агресивна дитина: як їй допомогти / Упоряд. О.А. Атемасова. – Х.: Ранок, 2010. – 176 с.
2. Аккерман Н. Семья как социальная и эмоциональная единица / Н. Аккерман // Семейная психотерапия : Хрестоматия. [сост. Эйдемиллер Э.Г., Александрова Н.В., Юстицкис В.В.]. – СПб: Питер, 2000. – С. 18–26.
3. Алфимова М. В. Психогенетика агрессивности / М. В. Алфимова, В. И. Трубников // Вопросы психологии. – 2000. – № 6. – С. 112–121.
4. Андреева Т. В. Семейная психология: Учеб. пособие / Т.В. Андреева. – СПб. : Речь, 2004. – 244 с.
5. Андреев Ю. С. Теоретичні передумови прояву та попередження агресивної поведінки серед дітей та підлітків / Ю.С. Андреев // Вісник ЛНУ ім.Тараса Шевченка. – 2012. – № 19 . – С. 196-204
6. Артамонова Е.И. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / Е. И. Артамонова, Е. В. Екжанова. - М.: "Академия", 2004. - 192 с.
7. Бандура А. Подростковая агрессия / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М.: Апрель Пресс; ЭКСМО-Пресс, 2000. – 508 с.
8. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. — 512 с.
9. Белова О.Б. Особливості неусвідомленої агресії у молодших школярів з нормальним та порушеним мовленням // Логопедія. – №3. – С. 8-14
10. Бовть О. Організація корекційної роботи з агресивними дітьми // Почат. Шк. – 1997. – №7 . – С.25-32.
11. Бовть О.Б. Исследование и коррекция социально-психологических и индивидуально-личностных характеристик младших

- школьников, коррелирующих с их агрессивностью / О.Б. Бовть // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. - №2. – С.4-9.
12. Боулби Д. Создание и разрушение эмоциональных связей / Д. Боулби. – М.: Академический Проект, 2004. – 232 с.
 13. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей. / Дж. Боулби. – М.: Академический проект, 2004. – 232 с.
 14. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. — СПб: Питер, 2001. — 352 с: ил. — (Серия «Мастера психологии»).
 15. Венгер А.Л. Психологические рисуночные тесты: Иллюстрированное руководство / А.Л. Венгер. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 160 с.
 16. Возрастная психология: Детство, отрочество, юность: Хрестоматия: Учеб. пособие для студ. пед. вузов. / Сост. и научный ред. В.С. Мухина, А.А. Хвостов. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 624 с.
 17. Волянская Е. В. Социокультурная детерминация подростковой агрессии / Е. В. Волянская, В. Е. Пилипенко, Е. В. Сапелкина. – Киев : ПЦ «Фолиант», 2004. – 174 с.
 18. Гринчук О.І. Аналіз зумовленості особистісного розвитку дитини типом батьківського ставлення в сім'ї. Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника, 2010. – Вип. 15. – Ч. 2. – С. 55-64.
 19. Дружинин В.Н. Психология семьи / В.Н. Дружинин. – СПб.: Питер, 2006. —176 с.
 20. Забродський М. М. Вікова психологія : Навч. посібник / М. М. Заброцький. – Тернопіль, 2005. – С. 57–70.
 21. Карабанова О. А. Психология семейных отношений: Учебное пособие / О.А. Карабанова. - С.: СИОКПП, 2001.- 122 с.;

22. Карпінська, Т. С. Ефективність профілактики агресивної поведінки дошкільників засобами рухової ігрової діяльності / Т. С. Карпінська // Вісник Прикарпатського університету. Серія : Фізична культура. – 2010. – Вип. 12. – С. 66–70.
23. Карпінська, Т. С. Психологічна профілактика агресії у дошкільників : [методичні рекомендації для студентів] / Т. С. Карпінська. – Івано-Франківськ, 2011. – 50 с.
24. Качанова Ю.В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії // наукові праці. Соціологія. – №133. – Т. 146 . – С. 50-54
25. Колесова А.О. Представления младших школьников о родительских ролях: автореф. дис. на соискание учен. степени кандидата психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / А.О. Колесова. – СПб., 2011. – 21 с.
26. Коломієць О. Агресивність особистості: вроджена і набута (спроба філософського аналізу) / О. Коломієць // Вища освіта України. – 2011. – №4. – С. 78-81
27. Кононко О. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати // Нова педагогічна думка. – №3. – С. 80-85
28. Крупник І.Р. Особливості уявлень дітей трудових мігрантів про майбутнє сімейне життя: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Херсон, 2015. 222 с.
29. Кулиш О.Г. Взаимосвязь образа семьи и развития самосознания у детей дошкольного, младшего школьного и подросткового возрастов: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Кулиш Оксана Геннадьевна. – М., 2005. – 213 с.
30. Лоренц К. Агрессия, или Так называемое зло Перевод. А. Федоров, наследники, Издание на русском языке AST Publishers, 350 с.
31. Макарчук Н.О. Агресія та агресивна поведінка як психічний засіб особистісної саморегуляції підлітків із порушеннями розумового

- розвитку / Н.О. Макарчук // Проблеми сучасної психології. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України, 2014. – Вип. 25. – С. 215-225
32. Мороз О.М. Зберегти сім'ю / О.М. Мороз, Г.І. Постолюк, Т.В. Семигіна, О.С. Шипіленко. – К.: ЕКМО, 2008. - 160с.
 33. Немов. Р.С. Психология. Психология. Учеб. для студ. высш. пед. учеб. зав. В 3 кн. Кн.2. – М.: ВЛАДОС,1995. – 496 с.
 34. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе / Р.В. Овчарова. – М.: Т.Ц. «Сфера», 1996. – 176 с.
 35. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : навч. посіб. / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2005. – 448 с.
 36. Павелків В.Р. Методологічні та теоретичні засади дослідження агресії й агресивної поведінки // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка – К., 2004. – Т. 4. – Вип. 4. – С. 215-225.
 37. Павелків В.Р. Психологічні засоби корекції міжособистісних стосунків у підлітків з агресивною поведінкою : автореф. дис ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Віталій Романович Павелків . – Київ, 2006 . – 20 с.
 38. Павелків Р.В. Вікова психологія: підручник / Р.В. Павелків. – К. : Кондор, 2011. – 468 с.
 39. Поліщук В. М. Вікова і педагогічна психологія: навч. посіб. / В.М. Поліщук // Глухів. держ. пед. ун-т. – Суми : Унів. кн. – 330 с.
 40. Потапюк Л.М. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / Л.М. Потапюк. – Луцьк, 2010. – 215 с.
 41. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности / А. А. Реан // Психологический журнал. – 1996. – № 5. – С. 3–18.
 42. Руденко Л.М. Біхевіоральний підхід до вивчення агресивної поведінки розумово відсталих дітей // Науковий часопис. Спеціальна психологія . – С. 332-336

43. Рыжкова А.В. "Образ семьи" у детей дошкольного возраста и их родителей : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Рыжкова Алена Викторовна. – СПб., 2009. – 193 с.
44. Рябов А.Е. Личные семейные перспективы в представлениях школьников : [по результатам диагностики личност. семейн. сферы учащихся 3–11 кл. сред. шк.] / А.Е. Рябов // Семейная психология и семейная терапия. – 2001. – № 1. – С. 38–51.
45. Савчин М.В. Вікова психологія: навч. посіб. / М.В. Савчин, Л.П. Василенко; ред.: Т.А. Дічевська. – 2-ге вид., доповн. – К.: Академвидав, 2011. – 382 с.
46. Сапольски Р. Биология добра и зла: Как наука объясняет наши поступки / Роберт Сапольски ; Пер. с англ. — М.: Альпина нон-фикшн, 2019. — 766 с.
47. Сатир В. Психотерапия семьи / В. Сатир ; пер. с англ. И. Авидон, О. Исакова. – СПб. : Речь, 2000. – 254 с.
48. Сизанов А.Н. Здоровье и семья: психологический аспект / А.Н. Сизанов. – Минск : Беларусь, 2008. – С. 232 – 233.
49. Сизова Мария Александровна. Взаимосвязь межпоколенных отношений и функциональности семьи: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Сизова Мария Александровна. – Кострома, 2012. – 24 с.
50. Синягина Н.Ю. Психолого-педагогическая коррекция детско-родительских отношений / Н.Ю. Синягина. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 96с.
51. Смалько Ф.В. Сучасні аспекти вивчення поведінкової та вербальної агресії / Ф.В. Смалько, В.М. Ямницький // Психологія: реальність і перспективи. – 2014. – № 3. – С. 135-138
52. Ткач Б. Нейропсихологічна корекція ненормативної агресивності у дітей та підлітків // Молодий вчений. – №12. – С. 239-244

53. Трубавіна І.М. Категорія «Розвиток сім'ї» у соціально–педагогічних дослідженнях / І.М. Трубавіна // Вісник Міністерства України у справах молоді та спорту. – 2010. – №1–2 . – С. 32–36
54. Фрадинська А. П. Психологічні особливості розвитку особистості молодшого школяра / А.П. Фрадинська // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2014. – №1. – С. 125-128
55. Фрейд З. Введение в психоанализ. / З. Фрейд ; пер. с нем. Г. В. Барышниковой ; под ред. Е. Е. Соколовой, Т. В. Родионовой. – СПб.: Изд. группа «Азбука-классика», 2010. – 480 с.
56. Фурманов І. А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. – Минск, 1996. – 192 с.
57. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. [курс лекций] Л.Б. Шнейдер. – М.: Апрель-Пресс, 2000. – 512с.
58. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис. – [4-е изд.] – СПб. : Питер, 2008. – 672 с.
59. Яблонська Т.М. Сімейна дисфункція: феноменологія, види, напрямки психокорекції/ Т.М. Яблонська // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України /за ред. акад. С.Д.Максименка. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Вип.39. – 444 с. – С. 415-427.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я,

_____, учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

– дотримуватися:

- вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
- принципів та правил академічної доброчесності;
- нульової толерантності до академічного плагіату;
- моральних норм та правил етичної поведінки;
- толерантного ставлення до інших;
- дотримуватися високого рівня культури спілкування;

– надавати згоду на:

- безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
- оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
- використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;

– самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;

– надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;

– не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;

– своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;

– не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;

– підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;

– поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;

– не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;

– відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;

- запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
- не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
- не підроблювати документи;
- не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
- не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
- не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
- не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
- не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
- не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
- не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

(дата)

(підпис)

(ім'я, прізвище)

ДОДАТОК Б

Симптомокомплекси агресивності: методика «Неіснуюча тварина»

(за І. Фурмановим)

<i>Симптомокомплекс</i>	<i>Симптом</i>	<i>Бал</i>
Агресія		
1.	Сильна, впевнена лінія малюнка	0,1
2.	Неакуратність малюнка	0,1
3.	Велика кількість гострих кутів	0,1
4.	Верхнє розміщення кутів	0,1
5.	Велике зображення	0,1
6.	Голова повернута вправо або анфас	0,1
7.	Хвіст піднятий вгору, пишний	0,1
8.	Загрозливий вираз	0,1
9.	Загрозлива поза	0,1
10.	Наявність знарядь нападу (зуби, кігті, роги)	0,1
11.	Хижак	0,1
12.	Ватажок або одинак	0,1
13.	При нападі" б'ється на смерть", або" всіх вбиває", б'ється традиційними способами (зуби, кігті, роги, хобот і т. д.)	0,1
14.	Нічна тварина	0,1
15.	Інші ознаки	0,1